

شناخت‌نامه اسامی سوره‌ها* (بخش نخست)

دکتر عبدالمهدی جلالی

دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد

چکیده

مقوله «اسماء السور» زیر مجموعهٔ مبحث جامع علوم قرآنی و اساس و پی‌رنگ «نام سوره‌ها» در قرآن کریم و احادیث مأثوره است. به جز نامهای متعارف سوره‌ها در مصاحف متداول، بسیاری از سوره‌ها، یک یا دو، و یا چند نام و عنوان دیگر هم دارند که در مجموع افزون بر دویست و پنجاه مورد است و به لحاظ شکل و مضمون، طیف گسترده‌ای را تشکیل می‌دهند و در مواردی بستر پدیداری نامهای متعارف سوره‌ها و از جهت سند و مبنا گونه‌گون و در خور نقد و ارزیابی می‌باشند. این نوشتار با این آهنگ

* - این نوشتار، برگرفته از پایان‌نامهٔ دکتری نگارنده با عنوان «طبقه‌بندی عناوین و وجه تسمیهٔ سوره‌های قرآن کریم» است.

سامان یافته تا جای خالی پژوهشی آکادمیک درباره دیگر اسامی سوره‌ها - تا اندازه‌ای - پر گردد و پرسشهای مقدر یا موجود در این عرصه پاسخ یابد.

کلیدواژه‌ها: نام سوره‌ها، مفاهیم، مبانی، ساختارها.

پیش‌نوشت:

۱- سوره‌های قرآن کریم

«سوره، پاره‌ای معین است از قرآن با آغاز و فرجامی که دگرگون نمی‌شود، به نامی ویژه نامبردار است، شامل ۳ آیه و بیشتر، که از اسباب نزول یا مقتضیات مفاهیم موزونی که در هر سوره آمده، سرچشمه گرفته است. کمترین مقدار يك سوره، ۳ آیه در سوره کوثر و بیشترین شمار آیه‌ها، ۲۸۶ آیه در سوره بقره - که بیش از ۹۵ برابر کمترین سوره از نظر شمارگان آیات - است. پاره‌ای معین از قرآن که شامل شماری آیه باشد را سوره نام نهادن، از اصطلاحات خود قرآن است و این نامگذاری نزد عرب، حتی مشرکان شایع - و شناخته - بوده است. چون هنگامی که خداوند، عرب - و عجم - را به مبارزه می‌خواند و می‌فرماید: «وَ اِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلٰی عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّنْ مِّثْلِهِ (بقره/۲۳): و اگر در آنچه

بر بنده خود نازل کرده ایم شك داريد، پس سوره اي مانند آن بياوريد»؛^۱ «أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَآتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ (يونس / ۳۸): يا مي‌گويند: «آن را به دروغ بر ساخته است؟» «بگو: سوره اي مانند آن بياوريد!»؛ «أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَآتُوا بِعَشْرِ سُورٍ مِثْلِهِ (هود / ۱۳): يا مي‌گويند «اين [قرآن] را به دروغ ساخته است. بگو: ده سوره ماننده آن بياوريد!»، طبعاً اين مبارزه خواهي در خصوص نامي (سوره اي) بوده كه موضوع و مقدارش به هنگام تحدي براي مخاطبان روشن و شناخته بوده و دليل اين سخن آن است كه آيه‌هاي تحدي پس از سوره‌هاي آغازين نازل شده اند.» (ابن عاشور، ۱/ ۸۴).

«جمع سوره، سُور است بر وزن عُرْف. در شرح قاموس از كراع^۲ نقل شده كه جمع آن سُور است بر وزن مور. پراكندن قرآن در سوره‌ها، امري توفيقی و - با وحي و - به دست پيامبر(ص) انجام يافته است و شمارگانسان از همان زمان،

۱ - برگردان اكثر آيات از ترجمه استاد محمد مهدي فولادوند است؛ با اندكي تصرف.

۲ - لقب علي بن حسن هنائي.

۱۱۴ سوره با نام‌های ویژه بوده است. پدید آورندگان کتابهای سنن از ابن عباس روایت کرده‌اند که چون آیه‌ای نازل می‌شد، رسول خدا (ص) می‌فرمود: «ضَعُوهَا فِي السُّورَةِ الَّتِي يُذَكَّرُ فِيهَا كَذَا:» در سوره‌ای که در آن چنین آمده است، بگذاریدش!»، بنابراین سوره‌ها از زمان پیامبر (ص)، کمیت معلومی داشته و یاران در هنگام قرائت نماز و عرضه قرآن از آن حضرت می‌آموخته‌اند و به گنج‌خانه خاطر می‌سپرده‌اند. (همانجا، ۸۵).

زمخشری درباره فایده سوره سوره گشتن قرآن کریم، می‌نویسد: «بیان به مثابه جنس می‌تواند در قالب انواع و یا چونان امری بسیط و یگانه ظهور و بروز یابد و پرواضح است که برای خوی تنوع خواه بشر، نوع نوع آمدنش، نیکوتر و خردمندانه‌تر است». (همانجا، ۸۶؛ زمخشری، ۹۷/۱ - ۹۸).

۲- نام‌های سوره‌ها

«بر سوره‌ها از روزگار نزول وحی، نام‌هایی نهاده شده است، و هدف از نامگذاری، سهولت مراجعه و مذاکره بوده است. وحیث ابن عباس از پیامبر (ص) که: **أَنَّ النَّبِيَّ (ص) — إِذَا نَزَلَتْ**

الایة - کان یقول: «ضعوها فی السورة الیٰتی ینکر فیها کذا: در سوره‌ای که در آن از فلان چیز یاد شده است، بنهیدش»، و نمونه را، سوره بقره که، «السورة الیٰتی ینکر فیها البقرة» خوانده می‌شده است، دلالت بر این نامگذاری دارد، و بر آن باید افزود احادیثی را که صراحتاً از نام موجود، مشهور و متداول سوره‌ها سخن رانده‌اند. و سودمندی این نامگذاری هنگامی است که نامی بر سوره نهند که اولاً: مایه تمیز و تشخیص آن از دگرسوره‌ها گردد؛ ثانیاً: کلید واژه برجسته‌ای انتخاب شود که چون ظرفی گنجاننده و آینه‌ای شفاف دو مقوله زیر را در خود، جای و برای نگرندگان بازتاب دهد:

الف: یک، چند یا همه مباحث مهم مطرح در سوره را.

ب: دست کم، یک لایه از طبقات مفاهیم موجود در قرآن را.

شماری از سوره‌ها - در حدود ۳۹ سوره - در احادیث نبوی و شمار بسیاری در اخبار صحابه و روایات امامان علیهم السلام به نام موجود، متداول و مشهور خود که نامی تک واژه‌ای (Single Word Name) است، نامیده شده‌اند.

اما این باور نیز در میان برخی قرآن پژوهان وجود دارد که، اصل نام سوره‌ها، حالت وصفی داشته است و مثلاً می‌گفته‌اند: «السورة التي يذكر فيها كذا» [به جای سوره کذا]؛ پس از انتشار و عمومیت قرآن [مکتوب که ظاهراً بعد از تدوین و رواج مصحف امام در زمان عثمان بوده است]، موصول [و جمله صله به جز نایب فاعل] را حذف و در جای او مضاف را نشانده‌اند و مثلاً در عوض آن که بگویند: «السورة التي تذكر فيها البقرة» می‌گفته‌اند: «سورة ذكر البقرة»؛ سپس، مضاف را هم انداخته‌اند و مضاف إليه را جایش نشانده و گفته‌اند: «سورة البقرة». یا این که آنان [به طور کلی] مضاف را در نظر نگرفته و سوره را به چیزی اضافه کرده‌اند که در آن [سوره] مذکور افتاده است. برای مثال در صحیح بخاری از عایشه نقل شده است که: «لما نزلت الآيات من آخر البقرة...». در همین جا، از ابن مسعود روایت شده است که گفت: «قرأ رسول الله (ص) النجم» همچنین از ابن عباس آمده است که گفت: «رسول الله (ص) سجد بالنجم» که گامی فراتر رفته، واژه «سورة» را نیز حذف، و به نام سوره، بسنده کرده‌اند. (ابن عاشور، ۹۰).

متقدِّمان، نوعاً اشکالی نمی‌دیده‌اند که يك سوره را به تك واژه‌اي بنامند؛ چنانکه امروزه روز، سوره‌ها را چنین می‌نامند. بخاری در صحیح خود کتاب فضائل القرآن، بخشي گشوده است زیر عنوان «باب من لم ير بأساً أن يقول **سورة كذا وسورة كذا**: بخش معرفي كسانی که اشکالی نمی‌دیده‌اند بگویند: [سوره بقره و] سورة فلان وسورة بهمان».

بخاری در همین بخش، احادیثی آورده است دالّ بر اینکه می‌گفته‌اند:

سوره بقره، سوره فتح، سوره نساء، سوره فرقان، سوره براءة، که برخی‌شان، گفته و سخن شخص پیامبر(ص) بوده است. بنابراین، گوینده حق دارد بگوید: «سورة البقرة» یا «**السورة التي تذكر فيها البقرة**»؛ «سورة النجم» یا «سورة و النجم». سورة النجم را خواندم یا سورة و النجم را، كما اینکه چنین تعبیراتی در حدیث «سجود در سورة نجم» از ابن عباس آمده است.

پیدا است که صحابه پاره‌اي از سوره‌ها را به همان نامی نامیده‌اند که از پیامبر(ص)، در حافظه داشته‌اند. اساس این داوری آن است که نامگذاری برخی سوره‌ها در زمان پیامبر(ص)، امری روشن و بدیهی است؛ ولی در موارد دیگر،

صحابه و دیگران، نامورترین نامها را عنوان سوره‌ها قرار داده‌اند؛ یعنی اسمهایی که مردم بدانها سوره‌ها را می‌شناخته و از یکدیگر تمیز می‌داده‌اند.

در تحلیل و توجیه چگونگی و ماهیت نام سوره‌ها، برای نمونه به چند وجه اشاره می‌کنیم:

۱ - صفت اختصاصی يك سوره، نام آن شده است؛ مانند «الفاحة».

۲- واژه‌ای را که اختصاصاً در يك سوره آمده است، از سوره برگرفته‌اند و در جایگاه نام و عنوان سوره بر پیشانی همان سوره - در قالب ترکیبی اضافی - نشانده‌اند؛ که برخی موارد عبارتند از: ۱ - «سورة المائدة»، ۲ - «سورة الاعراف»، ۳ - «سورة الانفال»، ۴ - «سورة الحجر»، ۵ - «سورة النحل»، ۶ - «سورة الكف»، ۷ - «سورة طه»، ۸ - «سورة النمل»، ۹ - «سورة العنكبوت»، ۱۰ - «سورة الروم»، ۱۱ - «سورة لقمان»، ۱۲ - «سورة يس»، ۱۳ - «سورة ص»، ۱۴ - «سورة الزمر»، و...

۳ - واژه‌ای را که در يك سوره، الف) پر و پیمان آمده و درباره آن در مقایسه با سوره‌های دیگر، گسترده‌تر سخن گفته شده است؛ ب) بحثی ویژه درباره آن مطرح گشته که در

سوره‌های دیگر – که همان واژه عیناً (مانند یوسف) یا با اندکی تفاوت (مانند بقره) آمده است – چنان بحثی نظیر ندارد، برگرفته و به عنوان نام سوره بر جبین آن نشانده‌اند؛ مانند:

الف: «سورة هود» و «سورة ابراهيم». ب: «سورة البقرة» و «سورة يوسف».

۴ – واژه سوره، مضاف قرار گرفته است برای: الف) عین واژه‌ای که در يك سوره مذکور افتاده؛ ب) شکل دگرگون شده واژه‌ای که در يك سوره آمده؛ و در هر دو مورد ترکیب اضافی حاصل، عنوان سوره گشته است، مانند:

الف: «سورة التوبة (براءة)»، «سورة ق»، «سورة الطور»، «سورة الواقعة»، «سورة الحاقة»، «سورة عبس» و...
ب: «سورة التكویر»، «سورة الإنفطار»، «سورة الإنشاق».

۵ – برآیند مفهومی و چکیده يك سوره را برگرفته و عنوان آن سوره قرار داده‌اند؛ مانند: «سورة الاخلاص».

صحابه – نوعاً – نام سوره‌ها را در مصحف نمی‌گنجانده‌اند. آنان برای تشخیص دو سوره از هم، به آیه بسمله که در آغاز هر سوره خوش

برنشسته، بسنده می‌کرده‌اند و علتش آن بوده است که خوش نمی‌داشتند ضمن قرآن چیزی بیاورند که خود، آیه‌ای از قرآن نباشد؛ تا مبادا این توهم پیش بیاید و به این گمان دامن زده بشود که آنان از پیش خود چیزی به قرآن افزوده‌اند. (رشید رضا و عبده، ۱۷۶/۱).

با وجود این، در **الاتقان** (سیوطی، ۱۷۶/۱) آمده که سوره بینه در مصحف ابي ابن کعب صحابي پیامبر(ص)، زیر عنوان «سورة أهل الكتاب» مضبوط بوده است. این سخن می‌رساند که سوره‌ها در مصحف این صحابي، نام و نشان داشته‌اند و در عصر تابعان با وجود آن که نام سوره‌ها را پیوسته و با نظم و نسق یگانه، در مصاحف می‌نگاشتند، کسی را سراغ نداریم که بر این کار عیب و ایرادی گرفته باشد.

مازری در شرح برهان، از قاضي ابوبکر باقلانی آورده است که چون مصاحف را می‌نگاشتند، نام سوره‌ها را با خطی دیگر می‌نوشتند تا از قرآن ممتاز باشد. (ابن عاشور، ۹۱).

برخی قرآن پژوهان بر این باورند که همه نام سوره‌ها توقیفی‌اند و از احادیث نبوی

گرفته شده اند (الأبیاری، ۱/۳۸۸؛ سیوطی، الإیتقان، ۱/۱۶۶) که قطعاً چنین باوری نادرست است و جستجو و پژوهش نگارنده در جوامع حدیثی فریقین مؤید این نادرستی بوده است. برخی نیز بیان می‌دارند که بس، اسم مشهور سوره، توقیفی است. این سخن نیز کلام استواری نیست و موارد خلافش - چه در نامهای مشهور و چه نامشهور - مشهود است.

بسیاری از سوره‌ها بیش از یک نام دارند که از آن میان یک نام مقبول‌تر افتاده و در نسخه‌های خطی و چاپی متعددی که در شرق و غرب و شمال و جنوب عالم اسلام پدید آمده، بر تارك هر سوره درخشیدن گرفته است. برخی نیز اختلاف و تعدد نامهای سوره‌ها (مانند **توبه** و **براءة** برای سوره نهم) را دلیل بر این می‌دانند که تسمیه تمام سوره‌ها شاید از عهد پیامبر(ص) نبوده است و در عین حال تأکید می‌کنند که بيشك عناوین سوره‌ها بسیار قدیمی است و مثلاً عنوان سوره بقره و سوره نور را یوحناي دمشقي نیز نقل کرده است و بنابراین پیش از ۷۵۰ م (۱۳۳ ق.)، این سوره‌ها قطعاً به همین نامها بوده اند. (مصاحب، ۱/۱۳۶۹).

۳- طبقه‌بندی «Pearson»

خاورشناسان نیز، به قرآن و جوانب متعدّدش توجه ویژه‌ای داشته‌اند که برآیند کارشان در روش و نتیجه‌گیری واجد نکته‌های مثبت و منفی است. طبقه‌بندی جی. دی. پیرسون (Pearson J. D.) درباره‌ی خاستگاه قرآنی نام سوره‌ها را پس از تصحیح و تدارک لغزشها، شماره‌گذاری و ترجمه‌ی آزاد، برای آشنایی با دیدگاه یکی از خاورشناسان درباره‌ی موضوع این پژوهش، به شرح زیر از نظر می‌گذرانیم:

۱- نامها و عناوین مأخوذ از آیه‌ی نخست:

۱- ۱- بیشتر از نصف سوره‌های قرآن، نام خود را از کلید واژه‌هایی در آیه‌ی نخست یا آیه‌ی نزدیک به آن گرفته‌اند. شیوه‌ی کار، نامیدن سوره به کلمه‌ی ردیف (آخرین واژه آیه‌ی اول) است که در این سوره‌ها به چشم می‌خورد: طه، مؤمنون، روم، یس، قمر، واقعه، مزمل، قیامة، مطففین، بروج، غاشیة، فجر، بلد، ضحی، قدر، بیّنة، تکاثر، عصر، فیل، قریش، کوثر، کافرون، فلق و ناس.

۱- ۲- در برخی سوره‌ها آیه‌ی نخست، تک واژه‌ای (single word) است که همان به عنوان واژه‌ی کلیدی آغازینی، برای سوره تیترا شده است. این

سوره‌ها عبارتند از: «رحمان، حاقة، قارعة». ۱ - ۳ - در برخی سوره‌ها، نام سوره، حروف مقطعة رمزآلودند که آیه نخست همان سوره را تشکیل می‌دهند. این سوره‌ها عبارتند از: «طه و یس».

۱ - ۴ - در دو سوره، حروف مقطعة رمزآلود که بخشی از آیه نخست و کلیدواژه هستند و در صدر سوره نشسته‌اند، به عنوان نام سوره انتخاب شده‌اند. این دو سوره عبارتند از: «ص و ق».

۱ - ۵ - در برخی سوره‌ها، به جای کلمه ردیف، کلیدواژه‌ای دیگر از آیه نخست، نام و عنوان سوره گردیده است؛ مانند این سوره‌ها: «صافات، نجم، قلم، مرسلات، عبس، تین، عادیات و...».

۲ - در برخی سوره‌ها، کلیدواژه‌ای از آیه دوم، نام سوره می‌باشد؛ مانند: «محمد، حشر، نبا».

۳ - در حدود یک سوم از سوره‌ها، کلیدواژه‌ای نام سوره است که در جایی از سوره - مجز آیه اول و دوم - آمده است و برخی کلید واژه‌ها، یگانه مورد ورودشان در قرآن، بس، همان سوره‌ای است که به عنوان نام او بر

پیشانی‌اش نشسته‌اند؛ مانند: سوره‌های «بقره، مائده، اعراف، حجر، نحل، کهف، شعراء و...».

۴ - بس، در دو سوره که پیرنگ داستانی دارند، و به قصه‌ای واحد پرداخته‌اند. کلیدواژه‌ی یگانه که نام محور و قهرمان اصلی داستان است، انتخاب و نام سوره گردیده است. این دو سوره عبارتند از: «یوسف و نوح».

۵ - در برخی سوره‌ها، از میان چند موضوع، يك عنوان را - بنابر ملاحظات - انتخاب کرده و نام سوره قرار داده‌اند؛ مانند سوره‌های: «آل عمران، نساء، یونس، هود، ابراهیم، مریم، حج، احزاب و سبأ».

۶ - نام برخی سوره‌ها در هیچ جای قرآن نیامده است. بیشترین نامها از فعلهایی اقتباس شده‌اند که در آغاز - میانه و حتی آیه‌های پایانی - سوره‌هایند: «إسراء، مجادلة، ممتحنة، تحریم، تکویر، انفطار و انشاق».

۷ - درباره برخی سوره‌ها می‌توانیم جداگانه و مستقل داورى کنیم، مثلاً نام «فاتحة» برای نخستین سوره قرآن بیانگر کارکرد و نقشی است که این سوره در طلیعة کتاب

خداوند ایفا می‌کند و نام سوره «أنبياء» نمایانگر زمینه و موضوع محوری مطرح در سوره است. و نام سوره «إخلاق» نشانگر جوهره راستین توحید یعنی پیراستن ظاهر و باطن از غیر و آراستن به گوهر معرفت و عبودیت خداوند است که چنین عنوانی، چکیده و برآیند مفهومی این سوره می‌باشد.

- نتیجه آنکه، خاستگاه قرآنی نام سوره‌ها:
- الف) یا کلمه‌ای است در آغاز سوره، مانند: طور، قمر، عصر، مزمّل و نبأ.
- ب) یا کلمه‌ای است در میانه سوره، مانند: حجّ، نور و لقمان.
- ج) یا کلمه‌ای است در انتهای سوره، مانند: ماعون، مسد و جمعه.
- د) یا کلمه‌ای است برگرفته از موضوعی – جالب توجه – در سوره، مانند: بقره، یوسف، هود. و ابراهیم. (j.d. pearson, 5/41).

۴- نامهای دیگر سوره‌ها

بسیاری از سوره‌های قرآن کریم، افزون بر اسامی موجود و متداول، شمار قابل ملاحظه‌ای نام و عنوان اغلب غیرمتداول دارند که عددشان در سوره‌های مختلف، همانند نیست؛ بلکه نوسان و تفاوت دارد و در مجموع از تنوع و

چشم انداز جالب توجهی برخوردار است. شماری از این نامها و عناوین سرچشمه روایی دارند و از برخی دیگر، در روایات، اثری دیده نمی‌شود و بیشتر زاییده ذوق، الهام و ذهنیت روشن دانش‌پژوهان، مفسران و ... بوده است و بر بیش از دویست و پنجاه (۲۵۰) نام و عنوان بالغ می‌گردد.

۵- طبقات مفاهیم نام سوره‌ها

مفاهیم اسماء السور، پیوند منطقی و معناداری با مفاهیم هم‌طبقه و هم‌افق خود در قرآن کریم دارند؛ به گونه‌ای که نام سوره‌ها - بدین‌سان که اکنون برجین سوره‌ها می‌درخشند - ، نقش تیترا و عناوینی گویا را، به معنی دقیق کلمه، در بازتاب دادن مفاهیم کلی مطرح در قرآن کریم، ایفا می‌کنند. و هر یک برای خود، طبقه‌ای مخصوص دارند که در آن طبقه، رده‌بندی می‌شوند.

۱ - الفاتحة

۱ - ۱ - الحمد از نامهای مشهور بلکه از مشهورترین نامهای این سوره است که در احادیث، فراوان به چشم می‌خورد. در احادیث نبوی (مجلسی، ۲۴۲/۷۹ و ۹۸/۸۴) و در روایتی از امام علی (ع) (همو، ۱۰۶/۱۰ و ۱۹/۸۲)، امام حسین (ع) (همو، ۲۹/۶۱)، امام باقر (ع) (همو، ۲۶۲/۷۳)، امام صادق (ع) (همو، ۳۵۸/۱۸) و ۵۳/۷۹ و ۱۰۷/۸۴، ۲۳۹ و ۳۷۷/۸۸ و ۳۱۰/۹۸) و امام مهدی (ع) (همو، ۱۶۰/۵۳)، این نام مذکور افتاده است.

در يك خبر که به حضرت عسکري (ع) نسبت داده شده، سوره فاتحة، به آیه نخست خود: «الحمد لله رب العالمين» نامیده شده است.

سیوطی برای این سوره، «بیست و پنج (۲۵) نام برشمرده است؛ (الاتقان، ۱۶۷/۱ - ۱۷۱) که با اشاره به مأخذي که برای هر اسم ارائه داده است، ذیلاً می‌آوریم:

۱ - ۲ - فاتحة الكتاب، در حدیثی از پیامبر (ص): «و هي فاتحة الكتاب».

۱ - ۳ - فاتحة القرآن، نقل از مرسّي با مورد پیشین به معنای «گشاینده و آغازگر کتاب و قرآن».

- ۱ - ۴ - امّ الكتاب، (مجلسی، ۸۶/۳۱۵).^۱
- ۱ - ۵ - امّ القرآن، هر دو در حدیثی مرفوع از پیامبر (ص) و به معنای «شالوده و اساس کتاب و قرآن».
- ۱ - ۶ - القرآن العظیم، در حدیثی از پیامبر (ص)، و به معنای «قرآن بزرگ مقتدر».
- ۱ - ۷ - السبع المثانی، در حدیثی از پیامبر (ص) همراه با اشاره به وجود احادیث فراوان دیگر به معنای «هفتگانه مضاعف».
- ۱ - ۸ - الوافیة، سفیان بن عیینه چنین می‌نامیدش به معنای «کامل، تمام، تمام عیار، پروپیمان، بی‌عیب و نقص، درست».
- ۱ - ۹ - الكنز (همانجا، / ۱۲۲ - ۱۲۳، ۱۷۰) در حدیثی مرفوع از پیامبر (ص) و به معنای «گنجینه، جواهر، گنج و گوهر و ثروت و مجموعه ارزنده ذخیر شده‌ای که مایه فخر و مباهات است».
- ۱ - ۱۰ - الکافیة، بدون ذکر مأخذ. به معنای «بس، بسنده، کافی و شایسته و رسا».
- ۱ - ۱۱ - الأساس، بدون ذکر مأخذ. به معنای

۱ - در این مأخذ، این نام به امام صادق (ع) نسبت داده شده است.

«پایه، بنیاد، بنیان و بنلاد و زمینه». ۱ - ۱۲ - النور، بدون ذکر مأخذ. به معنای «روشنی و روشنای، هدایت».

۱ - ۱۳ - سورة الحمد، به صورت ترکیب اضافی بدون ذکر مأخذ. یعنی «سوره ستایش». به این نام که پس از نام مرسوم و معروف سوره (الفتاحه) اهم و أشهر نامهای سوره است، ذیل شماره ۱ - ۱ - اشاره و مأخذش را ذکر کرده ایم. مأخذ اصلی این نام خود قرآن است یعنی از نخستین آیه سوره گرفته شده است.

۱ - ۱۴ - سورة الشکر، بدون ذکر مأخذ. به مفهوم «سوره سپاس و تشکر و حق‌شناسی». ۱ - ۱۵ - سورة الحمد الأولی، بدون ذکر مأخذ. یعنی «نخستین سوره ستایش».

۱ - ۱۶ - سورة الحمد الفصری، بدون ذکر مأخذ. یعنی «کهن (= کوچکترین) سوره ستایش». ۱ - ۱۷ - الرقیه، در حدیثی از پیامبر (ص) به معنای «طلسم، تعویذ، دفع‌کننده چشم زخم، رفع‌کننده آفت و بلا، شکننده بازار ساحری (سحرشکن)».

۱ - ۱۸ - الشفاء در دو حدیث از جابر بن عبدالله و حدیثی از ابو سعید خدری (سیوطی، الإقتان، ۱۱۵۴/۲)، به معنای «تندرستی دادن و

- از بیماری رها نیدن، دارو، درمان».
- ۱ - ۱۹ - الشافیة، این نام - ظاهراً - برگرفته از مدلول احادیث عنوان «الشفاء» و به معنای علاج کننده، شفابخش، التیام دهنده و رها ننده از بیماری است.
- ۱ - ۲۰ - سورة الصلاة، به صورت ترکیب اضافی بدون ذکر مأخذ. یعنی «سورة نماز».
- ۱ - ۲۱ - الصلاة، به صورت بسیط در حدیثی قدسی یعنی «نیاز و نیایش و نماز».
- ۱ - ۲۲ - سورة الدعاء، بدون ذکر مأخذ. به معنای «سورة نیاز و نیایش و تقاضا».
- ۱ - ۲۳ - سورة السؤال، بدون ذکر مأخذ. یعنی «سورة خواهش و طلب و تمنا».
- ۱ - ۲۴ - سورة تعليم المسألة، (= السؤال) بدون ذکر مأخذ. یعنی «سورة آموزش خواهش، طلب و تمنا».
- ۱ - ۲۵ - سورة المناجاة، بدون ذکر مأخذ. یعنی «سورة رازگویی و درد دل گفتن و راز و نیاز کردن».
- ۱ - ۲۶ - سورة التفویض، بدون ذکر مأخذ. یعنی «سورة نمایندگی دادن و سپردن و محول کردن - امور به خداوند -».
- چنان که مذکور افتاد، مأخذ همه این نامها - خواه آنها که مبنای روایی دارند و خواه نامهایی که فاقد مستند روایی اند - الاتقان فی علوم

القرآن، نگاشته جلال‌الدین عبدالرحمان سیوطی است که بی‌گفتگو، یکی از نامدارترین قرآن‌پژوهان در طول تاریخ است.

۲- البقرة

۲ - ۱ - الزهراوان (ابن‌حنبل، ۵/۲۵۱، ۲۴۹، ۲۵۵، ۲۵۷؛ دارمی، ۸۴۶؛ سیوطی، الاتقان، ۱/۱۷۲) (مثنای الزهراء) با آل عمران، در حدیثی از پیامبر (ص) یعنی «دو درخشان، دو فروزان، دو نورانی و تابان».

۲ - ۲ - سنام القرآن، در حدیثی از پیامبر (ص) (ابن‌حنبل، ۲۶؛ سیوطی، الاتقان، ۱۷۱؛ ابن‌عاشور، ۲۰۱) یعنی «کوهان بلند و برجسته قرآن».

۲ - ۳ - ذروة القرآن، در حدیثی از پیامبر (ص) با این تعبیر: «ذروته» که ضمیر متصل به قرآن باز می‌گردد. (ابن‌حنبل، ۲۶؛ سیوطی، الاتقان، ۱۷۱؛ ابن‌عاشور، ۲۰۱) به معنای «قله فرازمنند قرآن».

۲ - ۴ - فسطاط القرآن، در حدیثی مرفوع در مسند الفردوس. (سیوطی، الاتقان، ۱۷۱) یعنی «خیمه و خرگاه قرآن». ابن‌عاشور، این نام را به خالد بن معدان که از صحابه بوده نسبت داده است.

۲ - ۵ - «السورة التي يذكر فيها البقرة». (طبرسي، مجمع البيان، ۲۸۶/۷) در حدیثی از پیامبر (ص) یعنی «سوره‌ای که در آن «مادینه گاو (= بقرة = فراخ شاخ)» مذکور افتاده است».

۳- آل عمران

۳ - ۱ - الزهراوان، با بقرة. (ابن حنبل، ۲۴۹/۵، ۲۵۱، ۲۵۵، ۲۵۷؛ دارمی، ۸۴۶؛ سیوطی، الاتقان، ۱۷۲) «دو نورانی و تابان، دو درخشان، دو فروزان».

۳ - ۲ - طيبة، روایت سعید بن منصور در سننش از ابی عطف که اسم سوره آل عمران را در تورات، چنین شناسانده است؛ (سیوطی، الاتقان، ۱۷۱ - ۱۷۲) یعنی «خوش، پسندیده، نیک، ممتاز، ارجمند، پاک».

۴- النساء

۴ - ۱ - النساء الطولي، یعنی «بلندتر - سوره - زنان». این سوره در کلام پیشینیان «سورة النساء» نامیده شده است. در مصاحف، مکتوبات روایی و کتابهای تفسیر نیز، بدینسان اسم برده شده است؛ اما از آنچه که در صحیح بخاری از ابن مسعود نقل شده و ضمن آن سوره طلاق، «سورة النساء القُصْرِي» (کوتاه‌تر سوره زنان) خوانده شده است، چنین بر می‌آید که

سوره طلاق با این سوره در عنوان نساء مشترک است و این سوره را با عنوان «سورة النساء الطُولِي» از سوره طلاق باید تمییز داد. ابن عاشور پس از بیان این مطلب می‌افزاید: امّا من صریحاً به چنین نامی بر نخورده‌ام و از آن آگاهی ندارم. (ابن عاشور، ۲۱۱/۴).

۴ - ۲ - النساء الكبرى، (مهین (= بزرگتر) - سورة - زنان)، در کتاب «بصائر ذوي التمييز» آمده که این سوره، «سورة النساء الكبرى» و در برابر، سوره طلاق، «سورة النساء الصغرى» كهين (= کوچکتر) سوره زنان) نامیده می‌شده است. ندیدم که شخص دیگری هم چنین گفته باشد. «همانجا به نقل از فیروزآبادی در بصائر ذوي التمييز، ۱۶۹، خبر ۱۶).

۵ - المائدة

۵ - ۱ - المنقذة، در حدیثی از پیامبر (ص). (قُرطبي، ۶ / ۳۰) به معنای «ناجی، رهایی بخش و رستگارکننده» ابن الفرس گوید: زیرا که صاحب خود را از فرشتگان عذاب می‌رهاند. (سیوطی، الاتقان، ۱۷۲؛ طبرسی، مجمع‌البیان، ۷۹۴/۴).

۵ - ۲ - العقود، بدون ذکر مأخذ. (طبرسی،

مجمع‌البيان، ۴/۷۹۴؛ سیوطی، الاتقان، ۱۷۲) به معنای «عهد و میثاقها، معاهده‌ها، قراردادها، ضمانتها و تعهدنامه‌ها»؛ این واژه در آیه نخست همین سوره، مذکور افتاده است.

۶- الأنعام، نامی دیگر یافت نشد.

۷- الأعراف

۷ - ۱ - المیقات به معنای «هنگام وعده و ملاقات».

۷ - ۲ - المیثاق به مفهوم «عهد و پیمان استوار».

فیروزآبادی بیان داشته است که این سوره «سورة المیقات» نامیده می‌شود، چون در آیه «و لما جاء موسی لمیقاتنا... (اعراف/۱۴۳)» از آمدن موسی به میقات (ملاقاتگه) الهی، سخن رفته است. همچنین این سوره، «سورة المیثاق» خوانده می‌شود، از آن روی که در آیه «و إذ أخذ ربك من بني آدم من ظهورهم ذريتهم وأشهدهم على أنفسهم ألست بربكم قالوا بلى شهدنا ... (اعراف/۱۷۲)»، از میثاق (عهد و پیمان استوار انسان با خداوند) سخن رفته است. (ابن عاشور، ۶/۸).

۸- الأنفال

۸ - ۱ - **سورة بدر**، در خبر اصحاب. سعید بن جبیر گوید از ابن عباس درباره این سوره پرسیدم و بر زبان راندم: «سورة الأنفال؟» ابن عباس گفت: «تلك سورة بدر». این نام از نوع نامیدن سوره به مکانی است که سوره - به قوی - بالجمله در آن جا نازل گشته است. (سیوطی، **الإتقان**، ۱۷۲؛ طبرسی، **مجمع البیان**، ۷۹۴/۴).

۹- التوبة

۹ - ۱ - **براءة**، در کثیری از مصحفها و در کلام سلف و...، این سوره، براءة نامیده شده است. (ابن عاشور، ۹۵/۱۰) که به معنای «اعلام بیزاری» و مراد «سلب مسئولیت و بی‌اعتبار ساختن پیمان طرف مقابل - یعنی مشرکان - است.»

ثعلبی، مسنداً (با سند پیوسته) از عایشه از رسول خدا (ص) چنین آورده است:
 «ما نزل عليّ القرآن الا آية آية و حرفاً حرفاً خلا سورة البراءة و قل هو الله احد فإنهما نزلتا عليّ و معهما سبعون ألف صفّ من الملائكة كلّ يقول «يا محمد! إستوص بنسبة الله خيراً» - قرآن بر من حرف به حرف و آیه به آیه نازل

گشت مگر سوره براءة و قل هو الله احد. این دو، درحالی بر من نازل شدند که فرشتگان در هفتاد هزار صف آن دو را همراهی می‌کردند و هر يك می‌گفتند. «ای محمد! به نیکی به توصیف پروردگارت سفارش کن.» (طبرسی، **مجمع البیان**، ۴/۵).

در روایتی از امام صادق (ع) می‌خوانیم: «الأنفال و براءة واحد.» نظیر این خبر از سعید بن مسیب هم نقل شده است. (همو، **همانجا**) بر زبان صحابه نیز نام براءة رفته است. در اخباری از ابی بن کعب (ابن حنبل، ۱۳۴/۵)، براء بن عازب (بخاری، ۱۵۸۶/۴، ۱۶۸۲)، ابن عباس و عثمان بن عفان (ترمذی، ۲۷۲/۵؛ طبرسی، **مجمع البیان**، ۴/۵)، انس بن مالک (ترمذی، ۲۷۵)، عمر (طبرسی، **مجمع البیان**، ۳؛ بخاری، ۱۸۵۲؛ سیوطی، **الإنقان**، ۱۷۲)، در قصه حج گزاردن مردم با ابوبکر و ضمن خبری صحیح که ابوهزیره گفته است: «... در میان اهل منا علی بن ابی طالب (ع)، براءة را مکرر اعلام کرد.» (ابن عاشور، ۹۵/۱۰).

در **صحیح بخاری**، از زید بن ثابت روایت شده است: «آخرین سوره ای که فرود آمد، سوره براءة بود.»

بخاری، در کتاب التفسیر صحیح خود، عنوان سوره توبه را، براءة نهاده و نوشته است: «باب تفسیر سورة براءة.» نامیدن سوره توبه به براءة، از گونه نامگذاری يك سوره به نخستین واژه اوست. (همو، همانجا)،

۹ - ۲ - الفاضحة، سعید بن جبیر گوید به ابن عباس گفتم: «سورة التوبة» بی‌درنگ گفت: «تلك الفاضحة: — بله — آن رسواگر است. هماره نازل می‌شد تا آنجا که بيمناك شديد یکی‌شان (منافقان) را از قلم نیاندازد و نام ببرد».

این سوره را فاضحه نامند از آن روی که دو چهرگان را با آشکار کردن دو رویی‌شان، مفتضح ساخته است. (طبرسی، مجمع البیان، ۳/۵؛ بخاری، ۱۸۵۲/۴) ابوالشیخ از عکرمة نقل کرده است که عمر گفت: « — پیامبر (ص) — هنوز از نزول براءة فارغ نشده بود و ما می‌پنداشتیم [با ادامه نزول] يك تن از ما باقی نخواهد ماند که درباره‌وي چیزی نازل نشود!!!» (طبرسی، مجمع البیان، ۷۹۴/۴؛ سیوطی، الإیتقان، ۱/۱۷۲).

۹ - ۳ - العذاب، حذیفة بن یمان گوید: سوره توبه خوانندش حال آنکه سوره عذاب است از آن روی که برای عذاب کافران نازل گشت.

- (طبرسی، جمع البیان، ۳/۵؛ سیوطی، همانجا).
- ۹ - ۴ - **المُبْعَثَةُ**، منسوب به ابن عباس، زیرا که رازهای منافقان را می‌کاود و زیر و رو می‌کند.
- ۹ - ۵ - **المُقَشَّقَةُ**، منسوب به ابن عباس، و به معنای پیراینده، چنیش نامیدند، زیرا کسی را که بدان بگردد - و دل بندد - از نفاق و شرک ایمن می‌کند و سالم می‌دارد و از آن روی که در آن به یکتایی (اخلاص) و پیراستن وجود از غیر خداوند، فراخوانده‌اند.
- ۹ - ۶ - **المُدْمِیْمَةُ**، از سفیان بن عیینة، به معنای نابوده‌کننده و ویرانگر - باطل - .
- ۹ - ۷ - **الحَافِرَةُ**، از حسن [بصری] زیرا دل‌های منافقان را می‌کند و آنچه را پوشانده‌اند هویدا می‌سازد. یادآور می‌شویم که حسن از تابعان بوده است.
- ۹ - ۸ - **المُثْبِرَةُ**، از قتادة (تابعی). چون رسوایی‌ها و زشتی‌هایشان را جستجو و آفتابی می‌کند.
- ۹ - ۹ - **الْمُنْقِرَةُ**، از عبید بن عمیر نقل شده است. به معنای کاونده چون آنچه را در دل مشرکان است می‌کاود، «تا سیه روی شود هر که در او غش باشد».

۹ - ۱۰ - **الکاشفة**، به نظر می‌رسد چنین نامیده شده است چون از اسرار نهفته دو سیمایان مزور پرده بر می‌دارد و رازهای سربه‌مهرشان به عالم، سَمَر کند، «وین راز سر به مُهر، به عالم سَمَر شود.» یعنی اسرار منافقان آشکار و نقل محافل و مجالس می‌گردد.

۹ - ۱۱ - **الْمُنْكَرَة**، به معنای باز دارنده و دور کننده، چون متعمق در آیاتش را از حق‌پوشی، تزویر و دورویی دور می‌کند. این عنوان به معنی عقوبت‌گر و تنبیه‌گر نیز هست، چون کافران و منافقان را می‌آزارد و گوشمالی می‌دهد «گوشمالی بیند از قرآن که اینش پند بس!» (طبرسی، مجمع البیان، ۳/۵ - ۴؛ سیوطی، الإیتقان، ۱۷۲/۱ - ۱۷۳؛ ابن عاشور، ۹۵/۱۰؛ شحاته، ۱۸۴).

۱۰- **یونس**، نامی دیگر یافت نشد.

۱۱- **هود**، نامی دیگر یافت نشد.

۱۲- **یوسف**، نامی دیگر یافت نشد.

۱۳- **الرعد**، نامی دیگر یافت نشد.

۱۴- **ابراهیم**، نامی دیگر یافت نشد.

۱۵- **الحجر**، نامی دیگر یافت نشد.

۱۶- **النحل**

۱۶ - ۱ - النِّعَم، این نام را از قَتاده، نقل کرده اند. ابن الفرس در توجیه این نامگذاری گفته است: «چون خداوند در این سوره، نعمتهایش را بر بندگان خود برشمرده است». (سیوطی، الإِتْقَان، ۱۷۳؛ ابن عاشور، ۹۳/۱۴) حافظ شیرین سخن، به این کلمه، اشاره ای لطیف و دلنشین دارد:

«شرح انعام تو الحق پر عجایب دفتری است بنده
یا رب کی تواند کرد شکر این نِعَم» (حافظ، ۲۸۳).

۱۷ - الإسراء

۱۷ - ۱ - بني إسرائيل، این نام در اخباری از امام علی (ع) (مجلسی، ۲۸۱/۱۷)، امام زین العابدین علی بن حسین (ع) (همو، ۱۶۶/۴۵)، امام باقر (ع) (همو، ۸۷/۶۶)، امام صادق (ع) (طبرسی، مجمع البیان، ۶۰۷/۶)، بیان شده است. به نظر می‌رسد از عصر صحابه، از سوره با این نام، اسم می‌برده اند. (ابن عاشور، ۵/۱۵). از عایشه روایت شده است: «كان النبي (ص) لا ينام حتى يقرأ الزمر و بني اسرائيل»: پیامبر (ص) تا زمر و بنی اسرائیل را نمی‌خواند، سر به بالین نمی‌نهاد». (ترمذی، ۵۷۵/۵؛ حاکم نیشابوری، ۴۷۲/۲؛ سیوطی، الإِتْقَان، ۱۷۳/۱).

علت این نامگذاری آن است که در این سوره مطالبی دربارهٔ اوضاع و احوال بنی‌اسرائیل ذکر شده که در سوره‌ای دیگر، نظیر آن مذکور نیفتاده است. این مطالب دربارهٔ چیره شدن گروهی سخت‌نیرومند (= آشوریان) و پس از آن تسلط قوم دیگری (روم)، بر آنان (= بنی‌اسرائیل) است.

همچنین بخاری در کتاب التفسیر از صحیح خود و ترمذی در ابواب التفسیر سننش، از این سوره با عنوان «بنی‌اسرائیل» یاد کرده‌اند. (ابن عاشور، همانجا)

۱۷ - ۲ - سورة سبحان نیز نامیده شده است. (سیوطی، همانجا)^۱ زیرا سوره، با این واژه آغاز می‌شود. این مطلب، در کتاب «بصائر ذوی التمییز» اثر فیروزآبادی، آمده است. (ابن عاشور، همانجا).

۱۸ - الكهف

۱۸ - ۱ - سورة أصحاب الكهف، این نام در حدیثی از پیامبر (ص) (قُرطبی، ۳۴۶/۱۰؛ طبرسی، مجمع البیان، ۶/۶۹۰؛ سیوطی، همانجا؛ ابن عاشور،

۱ - بدون آنکه از راوی یا مأخذ این نام، یاد کند.

۲۴۱/۱۵)، آمده است. این عنوان، در نهمین آیه هَمین سوره مذکور افتاده است: «أَمْ حَسِبْتَ أَنْ أَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّقِيمِ كَانُوا مِنْ آيَاتِنَا عَجَبًا».

۱۹- مریم

۱۹ - ۱ - **سورة كهيعص**، ابن عباس، این سوره را چنین نامیده است. همچنان در صحیح بخاری، سوره مریم، چنین نامیده شده است. اما سیوطی در **الاتقان** سوره مریم را در شمار سوره‌هایی که بیش از یک نام دارند نیاورده و شاید، علت آن بوده که این یکی را نام نمی‌دانسته است. (ابن عاشور، ۵۷/۱۶) این عنوان که از حروف مقطعه آغازگر بعضی سوره‌هاست، آیه نخست سوره مریم را تشکیل می‌دهد.

۲۰- طه

۲۰ - ۱ - **سورة الكليم**، این نام را سخاوی در «جمال القراء» آورده است. (سیوطی، همانجا).
 ۲۰ - ۲ - **سورة موسي**، این نام را هذلی در «الکامل» ذکر نموده است. (ابن عاشور، ۱۷۹/۱۶). این نام، هفده بار در سوره «طه» مذکور افتاده است.

۲۱- **الأنبياء**، نامی دیگر یافت نشد.

۲۲- **الحجّ**، این سوره را، نامی جز این نباشد.
(ابن عاشور، ۱۷/۱۷۹).

۲۳- المؤمنون

۲۳ - ۱ - **سورة قد افلح**، چنین نامی برای این سوره، بر زبانه رفته و شنیده شده است، (همو، ۱۸/۵) چون سوره با همین دو واژه آغاز گشته است.

۲۴- **النور**، این سوره را، نامی جز این نباشد.
(همو، همانجا، ۱۳۹).

۲۵- الفرقان

۲۵ - ۱ - **تبارك الفرقان**، ادب آموزان تونسین چنین می‌نامندش، همچنانکه سوره ملک را «تبارك» و «تبارك الملك» می‌نامند، (همانجا، ۳۱۳) بدان جهت که با این واژگان آغاز گشته‌اند.

۲۵ - ۲ - **تبارك الذي نزل الفرقان علي عبده^۱**، در روایتی از امام رضا (ع). (طبرسی، مجمع البیان، ۷/۲۵۰).

۲۶- الشعراء

۱ - از آیه نخست سوره فرقان گرفته شده است.

۲۶ - ۱ - **سورة طسم (طواسین)**، قال رسول الله (ص):
 «اعطيت طه و طواسين من الواح موسي» بدین
 اعتبار که، نخستین آیه این سوره «طسم» است.
 همچنین در روایتی از امام صادق (ع) سوره
 شعراء، زیر عنوان «طواسین» اسم برده شده
 است. (همانجا، ۲۸۶؛ ابن عاشور، ۸۹/۱۹) و در
 روایتی از امام باقر (ع)، زیر عنوان «طسم».
 (جلسی، ۸۸/۶۶). در قرآن، دو سوره با «طسم»
 شروع می‌شوند: «شعراء و قصص (۲۸)» و يك
 سوره با «طس»: «نمل (۲۷)».

۲۶ - ۲ - **الجامعة**، در **أحكام ابن العربي** چنین نامیده
 شده و ابن کثیر و سیوطی آن را به تفسیری که
 از مالک بن انس روایت شده است، نسبت
 داده‌اند و شاید علت چنین تسمیه‌ای آن باشد
 که این سوره نخستین سوره‌ای است که پیامبران
 صاحب شریعت را تا شریعت حضرت محمد (ص)، در
 خود جمع آورده است. (ابن عاشور، ۱۰۶/۱۹).

۲۷ - النمل

۲۷ - ۱ - **سورة سليمان**، سیوطی بی‌ذکر راوی و
 مأخذ، این نام را آورده است. سبب چنین
 نامگذاری آن است که مطالب گسترده‌ای پیرامون

زمامداری سلیمان (ع) در این سوره مذکور افتاده که نظیر آن در سوره‌های دیگر نیامده است. (همانجا؛ ابن عاشور، همانجا، ۲۱۵).

۲۸ - القصص، این سوره را، نامی جز این نباشد. (ابن عاشور، ۶۱/۲۰).

۲۹ - العنکبوت، نامی دیگر یافت نشد.

۳۰ - الروم، نامی دیگر یافت نشد.

۳۱ - لقمان، این سوره را، نامی جز این نباشد. (همو، ۱۳۷/۲۱).

۳۲ - السجدة

۳۲ - ۱ - **الم تنزیل**، از جابر بن عبدالله روایت شده است: «النبي (ص) كان لا ينام حتي يقرأ الم تنزیل و...». (همانجا، ۲۰۱؛ طبرسي، مجمع البيان، ۵۰۸/۸؛ نسائي، ۱۲۴/۳ - در روایتی از ابن عباس؛ مجلسي، ۱۶۹/۸۲ - ضمن روایتی از امام صادق (ص) و ۲۹۳/۸۴ - در روایتی از صادقین (ع)). «الم» آیه نخست این سوره است و «تنزیل»، واژه نخست در آیه دوم آن.

۳۲ - ۲ - **الم تنزیل السجدة**، در صحیح بخاری از ابو هریره نقل شده است: «كان النبي (ص) يقرأ يوم الجمعة في صلاة الفجر «الم تنزیل السجدة» و...».

یادآوری: آیه اول و دوم سوره سجده چنین اند: «الم ۱ تنزیل الكتاب لاریب فیہ من رب العالمین ۲». بخاری در صحیح، از این سوره زیر عنوان «سورة تنزیل السجدة» سخن گفته است. (ابن عاشور، ۱۳۷/۲۱؛ ابن حنبل، ۳۴۰/۱، ۳۵۴، ۳۶۱؛ نسائی، ۴۹۵/۲؛ ابن ماجه، ۲۹۶/۱؛ دارمی، ۸۵۱؛ مجلسی، ۱۰۷/۸۴ و ۲۱۲/۸۶ و ۴۱۵/۹۵).

۳۲ - ۳ - سجدة لقمان، چنینش نامیده اند چون این سوره، سر در پی سوره لقمان دارد و نیز، برای آن که با سوره «حم السجدة» (فصلت) اشتباه نشود، چنان که سوره «حم السجدة» (فصلت) را نیز، چون سر بر پی سوره مؤمن (= غافر) داشته است، «سورة سجدة المؤمن» نام داده اند.

۳۲ - ۴ - المضاجع، سیوطی بی ذکر راوی و مأخذ، این نام را آورده است. (سیوطی، الإیتقان، ۱۷۳/۱). این نام در شانزدهمین آیه سوره آمده است و به معنی خوابگاهها می باشد.

۳۳ - الأحزاب، این سوره را، نامی جز این نباشد. (ابن عاشور، ۲۴۵/۲۱).

۳۴ - سبأ، نامی دیگر یافت نشد.

۳۵- فاطر

۳۵ - ۱ - سورة الملائكة، در صحيح بخاري، سنن ترمذي و در بسياري مصحفها و تفسيرها، چنين آمده است و لاغير. سيوطي، هر دو نام (مشهور و نامشهور) را براي سوره ذكر کرده است، وجه تسميه سوره به اين نام، آن است که در آغازش از فرشتگان توصيفي کرده است که در سوره‌اي ديگر نظير آن ديده نمي‌شود: «الحمد لله فاطر السموات و الأرض جاعل الملائكة رسلاً أولي أجنحة مثنى و ثلاث و رباع يزيد في الخلق ما يشاء إن الله علي كل شيء قدير (فاطر/۱): سپاس خدای را که پدید آورنده آسمان و زمین به گونه‌اي بديع و مبتکرانه است [و] فرشتگان را که دارای بالهاي دوگانه و سه گانه و چهارگانه اند پیام آورنده قرار داده است. در آفرینش، هر چه بخواند مي‌افزاید، زیرا خدا بر هر چيزي تواناست». (همو، ۲۴۷/۲۲؛ سيوطي، الإتيان، ۱/۱۷۴).

۳۶- يس

۳۶ - ۱ - قلب القرآن، برخي از پيشينيان، اين سوره را چنين ناميده اند که نامي نامشهور است و مبناي آن وصفي بوده که در قول منسوب

به پیامبر (ص) از سوره شده است: «إِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ قَلْبًا، وَقَلْبَ الْقُرْآنِ يَسٌ». این حدیث را ترمذی از آنسبن مالک روایت کرده است. (ابن عاشور، ۳۴۱/۲۲، سیوطی، همانجا).

۳۶ - ۲ - **سورة حبيب النجار**، ابن عاشور گوید: «مصحفی شرقی را دیدم که به سال ۱۰۷۸ - به گمانم - در بلاد عجم نگاشته، و در آن چنین نامی برسوره نهاده شده بود. این نام، قهرمان ماجرای است که با آیه ذیل، فصل دوم و بخش حساس آن آغاز می‌شود: «وجاء من أقصا المدينة رجلٌ یسعی... (یس/۲۰): و [در این میان] مردی از دورترین جای شهر دوان دوان آمد...». این نامگذاری، شگفت و ناآشناست که سندی برایش سراغ نداریم و نسخه بردار این مصحف در بیان نام سوره‌ها، رهی مخالف مشهور نپوییده، مگر در این سوره و در «سوره تین» که «سوره زیتون» نامش نهاده است. (ابن عاشور، همانجا).

۳۷ - الصافات

۳۷ - ۱ - **سورة الذبیح**، سیوطی گوید: «در کلام جَعْبَرِي دیدم که سوره صافات، «سورة الذبیح» نامیده شده است.» ولیك این سخن به‌مستندی

روایی نیازمند است. وجه تسمیه سوره به این نام آن است که در سوره (آیه ۱۰۲ - ۱۰۸)، از ماجرای قربان شدن حضرت اسماعیل (ع) سخن رفته و ذبیح به معنی قربانی است. (همو، ۸۱/۲۳).

۳۸ - ص

۳۸ - ۱ - داود، سیوطی در **الإتقان** از کتاب **جمال القراء** نگاشته سخاوی، چنین آورده است: «سوره ص، سوره داود نیز خوانده می‌شود.» او برای این نامگذاری، سندی ذکر نکرده است. (همو، همانجا، ۲۰۱؛ سیوطی، **الإتقان** / ۱۷۸). سبب این نامگذاری به نظر می‌رسد این باشد که در سوره مزبور از داود و فرزندش سلیمان مکرراً سخن رفته، و در آیه‌های ۱۷، ۲۲، ۲۴، ۲۶ و ۳۰، آشکارا از او نام برده شده است.

۳۹ - الزمر

۳۹ - ۱ - **سورة الغرف**، در تفسیر قرطبی درباره وهب بن منبه آمده است که او این سوره را «سورة الغرف» می‌نامیده است و مفسرانی هم، از یکدیگر و در نهایت از او، این نام را

بازگو کرده اند. سبب این نامگذاری آن بوده که واژه «الغرف»^۱ با ساختار صرفی جمع مکسر، بس در این سوره مذکور افتاده است: «لکن الذین اتقوا ربهم لهم غرف من فوقها غرف مبنیة... (زمر: ۲۰): لیکن کسانی که از پروردگارشان پروا داشتند، برای آنها غرفه‌هایی است که بالای آنها غرفه‌هایی [دیگر] بنا شده است...». (ابن عاشور، ۳۱۱/۲۳؛ سیوطی، الإیتقان، ۱/۱۷۴).

۴۰ - غافر

۴۰ - ۱ - **حم المؤمن**، این نام در احادیثی از پیامبر(ص) (ابن عاشور، ۷۵/۲۴)، ابن عباس (مجلسی، ۳۸۳/۱۸) و امام باقر (ع) (طبرسی، مجمع البیان، ۷۹۸/۸) مذکور افتاده است. سیوطی بی‌ذکر مأخذ، همچنین نام «المؤمن» را برای آن ذکر نموده است. (سیوطی، همانجا).

بخاری در «صحیح» و ترمذی در «الجامع»، همین عنوان را برای سوره نوشته‌اند. و سبب چنین نامگذاری آن بوده که در این سوره، قصه مؤمن آل فرعون مذکور افتاده است: «وقال رجل

۱ - «غرفه» که جمع آن «غرف» است، به معنای «خانه‌های بلند مرتبه رفیع» به مثل: برج و آپارتمان می‌باشد.

مؤمن من آل فرعون یکتُم ایمانه... (غافر: ۲۸):
و مرد مؤمنی از خاندان فرعون - که ایمان خود
را نهان می‌داشت - گفت: «...».

۴۰ - ۲ - **سورة الطَّوْلِ**، چنین نامیده شده چون در
آغاز سوره آمده است «ذی الطول (غافر: ۳): [خداوند]
فراخ نعمت» اکنون دیگر این نام از
یادها رفته و دانسته نیست مأخذ و راوی این
نام چه و که بوده است. (همو، همانجا؛ ابن
عاشور، همانجا).

۴۱ - فصلت

۴۱ - ۱ - **السجدة**، سیوطی بی‌ذکر مأخذی این‌نام
را آورده است. (سیوطی، **الإتقان**، ۱/۱۷۴). برخی
برآنند که این‌نام، کوتاه شده «حم السجدة»
است. (ابن‌عاشور، ۲۴/۷۵).

۴۱ - ۲ - **حم السجدة**، در این نام، «حم» به
«السجدة» اضافه شده و در صحیح بخاری و در
جامع ترمذی، سوره با همین عنوان نشان دار
شده است. این سوره، چنین نامگذاری شده است،
تا از سوره‌هایی که با «حم» آغاز شده‌اند

۱ - در سرتاسر قرآن کریم، در آیه نخست ۷ سوره، «حم» به
چشم می‌خورد. این سوره‌ها عبارتند از: «غافر، فصلت،
شوری، زحرف، دخان، جاثیه و احقاف». در همه این

متمایز گردد، از طریق اشاره به این نکته که در این سوره «حم» دار، یکی از سجده‌های قرآن قرار گرفته است. در احادیثی از امام صادق (ع) و امام باقر (ع)، این نام مذکور افتاده است. (ابن‌عاشور، همانجا؛ مجلسی، ۱۱۴/۳۶، و ۶۴/۷۸ و ۱۶۹/۸۲ - ۱۷۰، ۱۷۴ و ۳۱۵/۸۶).

۴۱ - ۳ - سجدة المؤمن، این نام را کواشی در «التبصرة» آورده است. سبب این نامگذاری، اراده تشخیص و تمییز سوره فصلت با نام نامشهور «سجدة»، از سوره «سجدة» - که نام مشهور سوره دیگری است - بوده است. و با این هدف، کلمه «سجدة» به سوره‌ای که پیش از سوره فصلت قرار دارد یعنی سوره «المؤمن» [= غافر] اضافه شده است. چنانکه سوره «السجدة» را نیز با عنوان «سجدة لقمان» از «سجدة المؤمن» [= فصلت] متمایز ساخته‌اند، چون که پس از سوره لقمان قرار گرفته است. (ابن‌عاشور، ۲۲۸/۲۴) و خلاصه آن که با عنوان «سجدة المؤمن»، خواسته‌اند بگویند سوره سجده‌ای که سر درپی سوره مؤمن دارد، یعنی سوره فصلت؛ و با عنوان «سجدة لقمان» در جای دیگر، خواسته‌اند بگویند سوره

سوره‌ها، «حم» خود به تنهایی يك آیه تمام است.

سجده‌ای که سر در پی سوره لقمان دارد. یعنی سوره سجده (نام مشهور و مرسوم سوره).
 ۴۱ - ۴ - سورة المصباح، این نام از کواشی نقل شده و سبب نامگذاری، آن بوده که در سوره آمده است: «... و زیننا السماء الدنيا بمصباح... (فصلت: ۱۲): ... و آسمان دنیا را به چراغها آذین کردیم...». (همو، همانجا، ۲۲۷؛ سیوطی، الإیتقان، ۱/۱۷۴).

۴۱ - ۵ - سورة الأقوات، این نام نیز از کواشی نقل شده و سبب نامگذاری آن بوده که در سوره آمده است: «... خلق الأرض في يومين... و بارك فيها و قدر فيها أقواتها في أربعة أيام سواء للسائلين (فصلت: ۹ - ۱۰): ... زمین را در دو هنگام (= دوره) آفرید... و در آن خیر فراوان نهاد، و مواد خوردنی (رزق و روزی‌های) آن را در چهار روز (= مرحله زمانی) اندازه‌گیری کرد [که] برای خواهندگان درست [ومتناسب با نیازهایشان] است». (ابن عاشور، ۲۴/۲۲۷).

۴۲ - الشوری

۴۲ - ۱ - سورة حم عسق، سوره نزد پیشینیان بدین نام شهره بوده است. بخاری در «کتاب التفسیر» و ترمذی در «الجامع» بدینسان سوره را نشاندار کرده‌اند؛ و بدینسان در شماری از

تفسیرها و بسیاری مصحفها نامیده شده است (همو، ۲۳/۲۵) و از نوع نامیدن يك سوره به حروف مقطعه مطلع آن می‌باشد.

۴۲ - ۲ - **سورة عسق**، با هدف «کوتاه‌گویی و کوتاه‌نویسی»، سوره را با نادیده گرفتن «حم» در آغاز آن، با حروف باقیمانده نامدار کرده‌اند. سیوطی در **الإتقان** سوره شوری را در ردیف سوره‌هایی که بیش از يك نام دارند، نیاورده است. و اساساً از پیامبر (ص) نیز، در نامگذاری این سوره، سخنی بازگو نشده است. (همانجا).

۴۳ - الزخرف

۴۳ - ۱ - **حم الزخرف**، با اضافه کلمه (حم) به زخرف که در روایتی از امام باقر (ع) آمده سوره نامی دیگر یافته است. و بخاری نیز در صحیحش، سوره را این چنین نام نهاده است. (ابن عاشور، ۱۵۷/۲۵؛ طبرسی، مجمع البیان، ۵۹/۹).

۴۴ - الدخان

۴۴ - ۱ - **حم الدخان**، در دو حدیث جدا که از پیامبر (ص) روایت شده است، این نام دیده می‌شود. (مجلسی، ۳۲۰/۸۶ و ۴۱۵/۹۵) همچنین در خبر مسندی از عبدالله بن عتبة بن مسعود چنین نقل شده است: «أن رسول الله (ص) قرأ في صلاة

المغرب بـ «حم الدخان»: رسول خدا (ص) در نماز شامگاه نخست، به سوره — «حم الدخان» مترنم گشت» (نسائی، ۲/۵۰۹).

۴۵ - الجاثية

۴۵ - ۱ - حم الجاثية، با اضافه کلمه «حم» به الجاثية، همراه شدن کلمه «الجاثية» با «ال تعریف» — با آن که در اصل از «ال» تهی می‌باشد — با هدف نکوسازی اضافه بوده و تقدیر آن چنین است: «سورة هذه الكلمة»، یعنی سوره‌ای که این واژه در او مذکور افتاده است. و این معرفه سازی را فایدتی جز این نباشد. (ابن‌عاشور، ۲۵/۳۲۳).

۴۵ - ۲ - الشريعة، این نام را کرمانی در (العجائب) آورده است، (سیوطی، الإِتْقَان، ۱/۱۷۴) و سبب چنین نامگذاری آن بوده، که در سوره آمده است: «ثُمَّ جَعَلْنَاكَ عَلَىٰ شَرِيعَةٍ مِّنَ الْأَمْرِ فَاتَّبَعْهَا وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ (جاثية: ۱۸): سپس تو را در طریقهِ آیینی [که ناشی] از امر [خداست] نهادیم. پس آن را پیروی کن و هوسهای کسانی را که نمی‌دانند پیروی مکن.» این لفظ — شریعة — در جای دیگری از قرآن نیامده است. (ابن‌عاشور، همانجا).

۴۵ - ۳ - الدهر، این نام را نیز کرمانی در

(العجائب) آورده است. (سیوطی، همانجا). سبب این نامگذاری، ورود واژه دهر در این سوره می‌تواند باشد: «و قالوا ما هي إلا حياتنا الدنيا موت و نحيا و ما يهلكنا إلا الدهر و ما لهم بذلك من علم إن هم إلا يظنون (جاثية: ۲۴): و گفتند: «غیر از زندگانی دنیای ما [چیز دیگری] نیست؛ می‌میریم و زنده می‌شویم، و ما را جز طبیعت هلاک نمی‌کند.» و [ی] به این [مطلب] دانشی ندارند [و] جز گمان نمی‌پرورند.» واژه دهر نه تنها در دیگر سوره‌هایی که – چون سوره جاثیه – با (حم) شروع شده‌اند، وجود ندارد، (ابن عاشور، همانجا) بلکه در سرتاسر قرآن دو بار رخ نموده است، که دوم بار در سوره «إنسان» آمده و از قضا، نامی دیگر برای این سوره هم، گشته است.

۴۶- الأحقاف، نامی دیگر یافت نشد.

۴۷- محمد

۴۷ - ۱ - **سورة القتال**، (سیوطی، **الإتقان**، ۱/۱۷۴) سبب این نامگذاری آن باشد که در سوره، مشروعیت کارزار بیان گشته و بالاتر آن که واژه «القتال» در آیه بیستم، مذکور افتاده است. و اساساً مقصود از سوره‌ای که «... صریح

نازل شد و در آن نام کارزار (= القتال) آمد...» (محمد: ۲۰)، همین سوره می‌باشد، بنابراین نام «سورة القتال» برای سوره محمد، نوعی نامگذاری قرآنی است (ابن عاشور، ۲۶/۷۱). اکنون آیه بیستم سوره محمد: «و يقول الذين آمنوا لولا نزلت سورة فإذا أنزلت سورة محكمة وذكر فيها القتال رأيت الذين في قلوبهم مرض ينظرون اليك نظر المغشي عليه من الموت فأولي لهم» و کسانی که ایمان آورده اند می‌گویند: «چرا سوره ای [درباره کارزار] نازل نمی‌شود؟» اما چون سوره ای صریح نازل شود و در آن نام کارزار بیاید، آنان که در دلهایشان مرضی هست، مانند کسی که به حال بیهوشی مرگ افتاده به تو می‌نگرند و همان سزاوارشان است.»

۴۷ - ۲ - در بیشتر روایات صحیح بخاری که از این سوره نام برده شده، از آن زیر عنوان **سورة الذين كفروا** یاد شده است. (همانجا).

۴۸ - الفتح

۴۸ - ۱ - **إنا فتحنا**، در روایتی منسوب به حضرت صادق (ع)، این نام به چشم می‌خورد. (طبرسی، مجمع‌البیان، ۹/۱۶۵). مولانا، در اقتباس ظریف و

تلمیح لطیفی، این عنوان را در شعر خود برنشانده است:

«ای یوسف خوشنام ما، خوش می‌روی بر بام ما
«انّا فتحنا» الضّلا، باز آ ز بام، از در درآ!»
(مولوی، **گزیده غزلیات شمس**، ۱۴).

۴۹ - الحجرات، این سوره را، نامی دیگر نباشد.
(ابن عاشور، ۲۶/۲۱۳)

۵۰- ق

۵۰ - ۱ - **ق و القرآن المجید**، در این عنوان، سوره به آیه نخست خود نامیده شده و ضمن احادیثی از پیامبر (ص) (طبرسی، **مجمع البیان**، ۱۰/۷۹۱)، ابا واقد لیثی (ابو داود، ۱/۳۶۳؛ دار قُطنی، ۱/۴۶) و جابر بن سمرة (ابن عاشور، ۲۶/۲۷۳) مذکور افتاده است.

۵۰ - ۲ - **سورة الباسقات**، این نام را سیوطی در **الإنقان** بیان داشته و آن را به کسی نسبت نداده است. (سیوطی، **الإنقان**، ۱/۱۷۴). در توجیه این نامگذاری توان گفت که واژه «الباسقات» صفت موصوف محذوف است، یعنی: «سورة النخل الباسقات» که اشاره دارد به: «و النخل باسقات لها طلعٌ نضیدٌ (ق: ۱۰): و درختان تناور خرما که خوشه‌های روی هم چیده دارند [

را رویاندم] « . بنابراین «باسقات» به معنای «تناوران بلند بالا» می‌باشد. (ابن عاشور، ۲۶/۲۷۳ - ۲۷۴).

۵۱- الذاریات

۵۱ - ۱ - **و الذاریات**، در این جا، سوره به دو واژه‌ای که در آغازش بر نشسته‌اند، نامیده شده است. این عنوان را بخاری در «کتاب التفسیر» از صحیحش، ابن عطیه در تفسیرش، کواشی در **تلخیص التفسیر** و قرطبی در تفسیر خود آورده‌اند. (همانجا، ۳۳۵).

۵۲- الطور

۵۲ - ۱ - **والطور**، در این وجه، سوره به دو واژه آغازینی خود نامیده شده است: «و الطور (طور: ۱): سوگند به طور!». این عنوان، در بخش تفسیر **صحیح بخاری**، به مثابه نام این سوره مذکور افتاده است. (ابن عاشور، ۲۷/۳۵).

۵۳- النجم

۵۳ - ۱ - **والنجم**، در خبری از ابن عباس (دار قُطنی، ۴۰۹/۱) و در روایتی از حضرت صادق (ع) (طبرسی، **مجمع البیان**، ۲۵۸/۹) در بخش تفسیر صحیح بخاری و در جامع ترمذی این عنوان به چشم می‌خورد. در مصحفها و تفسیرها هر دو وجه

(النجم، و النجم) آمده است که اولی (النجم)، از نوع نامیدن سوره به لفظی است که در طلوعه اش آمده است و دومی (و النجم) عبارت است از حکایت عین لفظی که در آغاز سوره رخنمایی کرده است.

۵۳ - ۲ - و النجم إذا هوی، چنانکه در حدیث زید بن ثابت در صحیحین آمده است که پیامبر (ص) «قرأ و النجم إذا هوی فلم يسجده». با این همه باید گفت که همه اینها يك اسم است با گستره ای فراخ. و اصولاً این سوره، از سوره هایی که بیش از يك اسم دارند شمرده نمی شود. (ابن عاشور، ۸۷/۲۷).

۵۴ - القمر

۵۴ - ۱ - إقتربت، که سوره به نخستین واژه خود، نامیده شده است. (همانجا، ۱۶۵؛ سیوطی، الإقنانه، ۱۷۴/۱؛ ابو داود، ۱۱۷/۲؛ مجلسی، ۲۳۹/۸۴ - خبر چهل و نهم به نقل از باقرین (ع) و ۲۷۳/۹۰ - که روایتی است از امام صادق (ع)).

۵۴ - ۲ - سورة إقتربت الساعة، در میان پیشینیان، چنین نامبردار بوده است. از آن جمله، در روایتی از حضرت صادق (ع) (طبرسی، مجمع البیان، ۲۷۹/۹) و بخاری که در کتاب التفسیر این

عبارت را، عنوان سوره قرار داده است. (ابن عاشور، ۲۷/۱۶۵).

۵۴ - ۳ - **اقتربت الساعة و انشق القمر**، که ضمن آن، سوره به نخستین آیه اش، نامیده شده است. این نام در خبری از ابا واقد لیثی در پاسخ به پرسش عمر از او که پیامبر (ص)، در عید قربان و عید فطر چه سوره‌هایی را تلاوت می‌کرد، آمده است. (ابوداود، ۱/۶۸۳؛ دارقطنی، ۱/۴۶).

۵۵ - الرحمان

۵۵ - ۱ - **عروس القرآن**، بیهقی در **شعب الإیمان** از علی (ع)، از پیامبر (ص) چنین روایت کرده است: «لکل شیء عروس و عروس القرآن سورة الرحمان: همه چیز را، عروسی است و عروس - سَو گُلی - قرآن، سوره رحمان است». دور نیست که این عنوان برای ستایش از سوره بوده باشد و نامی برای آن نباشد. (ابن عاشور، ۲۷/۲۲۷؛ سیوطی، **الإنقان**، ۱/۱۷۴).

۵۶ - الواقعة

۵۶ - ۱ - **إذا وقعت**، ضمن خبری از ابن مسعود آمده است (ابوداود، ۲/۱۱۷)؛ که در آن، این سوره به دو واژه برنشسته در مطلع خود،

ناميده شده است.

٥٧- الحديد

اين سوره از دوران صحابه، به همين نام نامبردار بوده است. (ابن عاشور، ٢٧/٢٧٩). و آن را، نامي ديگر نباشد.

منابع و مأخذ

- آلوسي بغدادی، محمود؛ روح المعاني في تفسير القرآن العظيم و السبع المثاني، بيروت، دارالفكر، ١٤١٧ هـ .
- أنيس، ابراهيم - وديگران -؛ المعجم الوسيط، چاپ دوم، تهران، انتشارات ناصر خسرو، بي تا.
- ابن أنس، مالك؛ الموطأ [در مجموعه الكتب الستة] تحقيق: محمود فؤاد عبدالباقي، استانبول، Yayinlari Cagri ، ١٤٠١ ق / 1981 (= Ano Domini = بعد از ميلاد مسيح (ع) = ميلادي). A.D. .
- ابن حنبل، احمد؛ مسند احمد بن حنبل [در مجموعه الكتب الستة] با همان مشخصات كتابشناسي كه در بخش منابع عربي، شماره (٢) آورده ايم (= همان).
- ابن عاشور، محمد طاهر؛ التحرير و التنوير، تونس، الدار التونسية للنشر، بي تا.
- ابن عطيه اندلسي، المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز، چاپ اول، بيروت، دارالكتب العلمية، ١٤١٣ هـ .
- ابن ماجه، محمد بن يزيد قزويني؛ سنن ابن ماجه [در مجموعه الكتب الستة]، همان.
- ابوحيان اندلسي، محمد بن يوسف؛ البحر المحيط، رياض، مكتبة النصر الحديثه، بي تا.

- ابوداود، سلیمان بن أشعث سجستانی أُرْدِي؛ سنن ابی‌داود [در مجموعه الکتب‌السته]، همان.
- بخاری، محمد بن اسماعیل؛ «الجامع الصحیح» المعروف بـ ابن کثیر و دار الیمامة، بیروت - دمشق، دار ابن کثیر و دار الیمامة، ۱۴۱۰ ق / 1990 A. D. [نیز طبع بیروت، دارالفکر، بی‌تا].
- بَعْلَبْکِي، منیر؛ موسوعة المورد العربية، چاپ اول، بیروت، دار العلم للملایین، 1990 A. D.
- تَرْمِذِي، محمد بن عیسی بن سَوْرَةَ؛ سنن التِّرْمِذِي [در مجموعه الکتب‌السته]، همان.
- الْجَزَّ، خلیل؛ فَرهَنگ لاروس، ترجمه حمیدخلیلیان، چاپ اول، امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۵ ش.
- حافظ شیرازی، شمس‌الدین محمد، دیوان خواجه حافظ شیرازی، به اهتمام ابوالقاسم آنجوي شیرازی، چاپ پنجم، تهران، سازمان انتشارات جاویدان، بی‌تا.
- حاکم نیشابوري. ابو عبدالله محمد؛ المستدرک علي الصحیحین، چاپ اول، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۱ ق / 1990 A. D.
- دار قُطْنِي، ابو الحسن علی بن عمر؛ سنن الدار قُطْنِي، بیروت، دارالمعرفة، بی‌تا.
- دارمی، ابو محمد عبدالله؛ «المسند» المعروف بـ «سنن الدرامی» [در مجموعه الکتب‌السته، ج ۱۹]، همان.
- رازی، فخر (فخرالدین) محمد بن عمر بن حسین؛ «التفسیر الکبیر» (= مفاتیح الغیب)، چاپ سوم، بیروت، دار إحياء التراث العربي، بی‌تا.
- زحشري، محمود بن عمر؛ الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و

- عيون الأقاويل في وجوه التأويل، چاپ اول، قم، مكتب الإعلام الإسلامي، ١٤١٤ ق.
- سخاوي، علي بن محمد؛ جمال الفراء وكمال الإقراء، چاپ اول، بيروت، دار البلاغة، ١٤١٣ ق .
- سيوطي، جلال الدين عبدالرحمان؛ الإتيقان في علوم القرآن، تحقيق مصطفى ديب البغاء، چاپ اول، دمشق - بيروت، دار ابن كثير، ١٤٠٧ ق / 1987 A.D. .
- _____؛ الدر المنثور في التفسير بالمأثور، قم، مكتبة آية الله العظمى المرعشي النجفي، ١٤٠٤ ق.
- شحاته عبدالله محمود؛ درآمدي به تحقيق در اهداف و مقاصد سوره هاي قرآن كريم، نگارش محمداقصر حجتي، چاپ اول، دفتر نشر فرهنگ اسلامي، تهران، ١٣٦٩ ش.
- شريعتي، علي؛ كوير، بيجا، بي نا، بي تا.
- طبرسي، فضل بن حسن؛ جوامع الجامع في تفسير القرآن المجيد، چاپ دوم، بيروت، دارالاضواء، ١٤١٢ ق / 1992 A. D. .
- _____؛ مجمع البيان لعلوم القرآن، چاپ دوم، بيروت، دارالمعرفة، ١٤٠٨ ق / 1988 A.D. .
- طبري، محمد بن جرير بن يزيد؛ جامع البيان في تفسير القرآن، بيروت، دارالمعرفة، ١٤٠٩ ق / 1989 A.D. .
- قُرطبي، محمد بن احمد؛ الجامع لأحكام القرآن، بيجا، بي نا، بي تا.
- كليني رازي، محمد بن يعقوب بن إسحاق؛ الأصول من الكافي، به اهتمام علي اكبر غفاري، چاپ چهارم، تهران، دارالكتب الاسلاميه، ١٣٦٥ ش.
- مجلسي، محمداقصر؛ بحار الأنوار، چاپ دوم، بيروت،

- مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ق / 1983 A. D.
- مسلم بن حجاج نیشابوری؛ **صحیح مسلم** [در مجموعه الکتب الستة]، همان.
 - مولوی (مولانا) جلال الدین محمد، **گزیده غزلیات شمس**، به کوشش محمدرضا شفیعی کدکنی، چاپ چهارم، تهران، شرکت سهامی کتابهای جیبی، ۱۳۶۲ ش.
 - نسائی، احمد بن شعیب؛ **سنن النسائی**، چاپ اول، بیروت، دارالمعرفة، ۱۴۱۱ ق / 1991A. D.
 - **نهج البلاغة**، ترجمه جعفر شهیدی، چاپ دوم، انتشارات آموزش انقلاب اسلامی، تهران، ۱۳۶۸ ش.

منابع انگلیسی

- J. d. pearson The Encyclopedia of Islam, E. j. brill, Leiden, The Netherlands.